

עורכים: עידו יהל, טלי טוני מרקו

כרך 12, גיליון מס' 10, 21 בדצמבר 2022

הלאומיות הסעודית החדשה: מגלים את הג'אהליה

אילן זלאיט*

זה יותר מאלפיים שנה שהעיר אל-עלא שוכנת בשלווה בנווה מדבר בקצה הצפון-מערבי של חצי האי ערב. בעת העתיקה הייתה זו תחנה מרכזית ומשגשגת על דרך הבשמים, אך בעידן המודרני, המונומנטים האדירים שנחצבו בסלע בידי הנבטים נשכחו בפריפריה המרוחקת של הממלכה הסעודית. זאת בניגוד ל"תאומה" שלה, פטרה שבירדן, הנודעת בעולם כולו. אבל מאז הפך מחמד בן סלמאן ליורש העצר ושליט סעודיה בפועל ביוני 2017, ניכר שינוי משמעותי במעמדה של העיר. תחת בן סלמאן, משקיעה הממלכה מאמצים אדירים בפיתוח ופרסום אל-עלא הנשכחת: לא פחות מ-15 מיליארד דולר הוקצבו לשיווק ופיתוח העיר העתיקה והתשתיות סביבה, ומאות אלפי אנשים כבר ביקרו בה.¹ אל-עלא נבחרה לארח את פסגת הפיוס המתקשרת של מדינות המפרץ עם קטר בינואר 2021, ואף שימשה תפאורה לסרט הקולנוע הראשון אי פעם שצולם והופק בסעודיה.² הבחירה של סעודיה - מדינה שלאורך השנים טענה כי היא מייצגת את האסלאם בצורתו הטהורה - בשרידים פגאניים בתור ה"פנים" החדשות שלה, היא לא מחזה טריוויאלי. היא מסמלת בראש ובראשונה את המאמץ של המשטר הסעודי לנסח מחדש את העבר הקדם-אסלאמי של אדמת הממלכה בשפה לאומית.

---

* אילן זלאיט הוא חוקר במרכז משה דיין ותלמיד בבית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ באוניברסיטת תל אביב. המחקר שלו מתמקד באסלאם פוליטי וזהויות במדינות המפרץ הערביות, וכן במחשבה פוליטית שיעית. ** מאמר זה פורסם במקור באנגלית בכתב העת [Tel Aviv Notes](#) של מרכז משה דיין ב-27 ביולי 2022.

¹ Sultan Althari, "AIUla is becoming a global cultural hub in Saudi Arabia," *Al-Arabiya*, March 14, 2022.

² Rawan Radwan, "Saudi Arabia's AIUla, city of ancient cultures, hosts 41st GCC Summit," *Arab News*, January 3, 2021; "Saudi Arabian movie 'Norah' set to be first homegrown feature film to be shot at AIUla," *Gulf News*, May 12, 2022.

ההיסטוריה הקדומה של האזור זוכה ליחס של כבוד בשורה של יוזמות חינוכיות, תרבותיות, כלכליות וארכיאולוגיות. כל אלו מהוות חלק מהאינדוקטרינציה החדשה של השלטון הסעודי שמטרתה להחליף את האסלאם בלאומיות כמקור הלגיטימציה הפוליטית של המונרכיה הסעודית, וכך, להעניק בסיס רעיוני לרפורמות שמוביל בן סלמאן לדחיקת האסלאם מהמרחב הציבורי. זהו אומנם לא הצעד הראשון שמכרסם במעמדה של הוהאביה בזהות הסעודית – קדם לו, למשל, הגדרת יום לאומי סעודי חדש אשר מייחס את הקמת הממלכה לעליית שושלת אל-סעוד במקום לכינון הברית בין השושלת לתנועה הוהאבית, כפי שסופר קודם.³ אך המהלך הנוכחי מרחיק לכת יותר מקודמיו, משום שהוא מתבסס על התקופה הקדם-אסלאמית של חצי האי ערב, הידועה כ-ג'אהליה. ג'אהליה, בתרגום חופשי "בערות", הפכה לאורך ההיסטוריה מילה נרדפת לנחשלות ולהתנהגות הבלתי מוסרית בימי קדם, מהן שחרר האסלאם.

ניכוס של היסטוריה טריטוריאלית עתיקה לצורך הבניית זהות לאומית מודרנית הוא פרקטיקה רווחת במזרח התיכון. עם זאת, בסעודיה התפיסה של לאומיות טריטוריאלית מעולם לא השתרשה. לחצי האי ערב אין היסטוריה פרה-מודרנית של ישות פוליטית משמעותית. יתרה מכך, הרעיון של נאמנות לטריטוריה מוגדרת זר לאופייה השבטי של רוב אוכלוסיית הממלכה שהתפיסה שלו לסולידריות (עצביה) מבוססת על קשר דם. מסיבה זו, השושלת הסעודית התמקדה בשליטתה באדמות ערש האסלאם, ובהתאם, שאבה את הלגיטימציה לשלטונה ממקורות דתיים: מעמדה כשומרת מכה ואל-מדינה, המקומות הקדושים ביותר לאסלאם; והדבקות בדוקטרינת הוהאביה האסלאמית האדוקה.⁴ הוהאביה אומנם הוכיחה עצמה ככלי אידיאולוגי יעיל בידי בית אל-סעוד בכדי לאכוף את מרותו, אך היא לא העלימה את שפע הזהויות, המנהגים והאתוסים המקומיים שנשמרו בקרב קהילות שונות ברחבי הממלכה רחבת הידיים, כגון פסטיבלים וסיפורים עממיים המנציחים את עברן הנוודי.⁵

למעשה, לא מדובר בניסיון הראשון של ריאד לגבש לאומיות סעודית. כבר בשנות ה-60, המלך פיצל ביקש להנחיל לממלכה זהות לאומית שתהיה בסיס רעיוני למודרניזציה שהוביל, אשר כללה חיזוק של השלטון המרכזי ושילוב השבטים במוסדות השלטון. ההיסטוריוגרפיה הסעודית הרשמית שפורסמה באותה התקופה הסתירה את ההטרונגניות של החברה הסעודית מאחורי ההגמוניה

³ Noor Nugali and Johnatan Gornall, "[The inside story of Saudi Arabia's Founding Day, celebrating the year it all began](#)," *Arab News*, February 22, 2022.

⁴ Neil Partrick, "Nationalism in the Gulf states," *The Transformation of the Gulf: Politics, Economics and the Global Order*, edited by D. Held and K. Ulrichsen, Routledge, 2011, pp. 81-85.

⁵ Nadav Samin, *Of Sand or Soil: Genealogy and Tribal Belonging in Saudi Arabia*, Princeton University Press, 2019, p. 202.

השבטית של אזור נג'ד - מולדתן של שושלת אל-סעוד והתנועה הוואאבית - ותיארה את כיבוש שאר חלקי הממלכה בידי השושלת כ"איחוד" מבורך. אך לאומיות הסובבת סביב אליטה שלטת אחת התקשתה לחלחל בחברה הסעודית המחולקת לזהויות שבטיות מקומיות, המבוססות על קשר דם. הניסיון ההוא נעצר לבסוף בעקבות ההתנקשות בפיצל ב-1975 והלהט האסלאמי שהתעורר בעקבות אירוע ההשתלטות על המסגד הגדול במכה והמהפכה האסלאמית באיראן ב-1979. במקום זהות לאומית, פנה המשטר הסעודי לבסס את הלגיטימיות הפוליטית שלו באמצעות החמרת האכיפה של הדוקטרינה הוואאבית, תוך שהוא משלים עם הישארותן, מתחת לפני השטח, של זהויות מקומיות נבדלות.⁶

הרפורמות הנוכחיות של בן סלמאן מבקשות להחזיר את הגלגל הזה לאחור: במקביל לצמצום סמכויותיהן של הרשויות האסלאמיות בממלכה, יורש העצר מעלה באוב את הלאומיות הסעודית; אך לראשונה, הוא רותם את ההיסטוריה הקדם-אסלאמית של האזור כאמצעי לגאווה ולשייכות לאומית. "הרשות המלכותית למורשת", שהוקמה על-ידי בן סלמאן, משקמת ומטפחת אתרים ארכיאולוגיים ברחבי הממלכה שנוצחו במשך דורות. שישה מבנים היסטוריים – חמישה מהם מהתקופה הקדם-אסלאמית – כבר הוכרו כאתרי המורשת העולמית הראשונים של אונסק"ו בסעודיה, ונפתחו לקהל הרחב ללא תשלום.⁷ חפירות ארכיאולוגיות שנערכו בשנה שעברה סביב אל-עלא זיהו את האזור עם ממלכת דדן המוזכרת בתנ"ך. החוקרים הסעודים הדגישו כי ממלכה זו השתרעה מהעיר אל-מדינה ועד לעקבה שבממלכת ירדן של ימינו, והייתה "אחת [הממלכות] הגדולות של זמנה".⁸ במקביל, בקצה השני של סעודיה, חוקרים מאוניברסיטת המלך סעוד חשפו ציורי סלע בני יותר מארבעת אלפים שנה של נשים המנגנות בכלי נגינה, מחזה שהוא איסור תמור בדוקטרינה הוואאבית. בעקבות גילוי ציורים דומים במרחק של כשלוש מאות קילומטרים זה מזה, פסק צוות המחקר כי הם נוצרו בידי בני אותה ציוויליזציה, שהייתה, לדבריו, לא פחות מאחת ההתיישבויות האנושיות הראשונות בעולם.⁹ מיזמים מסוג זה מבקשים למלא את הריק היחסי של ההיסטוריה הטריטוריאלית הסעודית.

באופן טבעי, האמצעי העיקרי של השלטון הסעודי להפצת הנרטיב הלאומי החדש הוא מערכת החינוך הממלכתית. על פי הדיווחים, ספרי לימוד שהוכנסו לתוכנית הלימודים בשנים האחרונות

⁶ ברנדון פרידמן, "התגבשות לאומיות בסעודיה", *צומת המזרח התיכון*, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, 5 במרץ 2017.

⁷ "Saudi Arabia," UNESCO; "Saudi Arabia opens heritage sites for public," *Saudi Gazette*, May 23, 2022.

⁸ "Archaeologists in Saudi Arabia excavate 'forgotten kingdoms'," *Al-Jazeera*, November 2, 2021.

⁹ Tareq Al-Thaqafi, "Ancient rock drawings across Saudi Arabia gain increasing attention," *Arab News*, January 7, 2022.

מציגים באור חיובי את התקופה הקדם-אסלאמית של חצי האי ערב ומותחים קו ישיר בינה לבין התקופה האסלאמית וסעודיה המודרנית. זאת בניגוד לספרי הלימוד הישנים, שהתייחסו לתקופה הקדם-אסלאמית באופן שלילי ותחמו בבירור את ההיסטוריה הסעודית להופעת הוואהביה במאה ה-18.¹⁰ כך התרשם שר העתיקות המצרי לשעבר, זאהי חואס, אחד הארכיאולוגים הבולטים של מצרים הפרעונית: "נקודת המבט של האזרח הסעודי, שנהג להתייחס לעתיקות הללו כעבודת אלילים שלא ראוייה לתשומת לב, משתנה. כעת הוא רואה בהם חלק מההיסטוריה שלו".¹¹

התפנית של סעודיה ללאומיות הטריטוריאלית החדשה נובעת מכמה התפתחויות שאירעו במהלך העשור האחרון. ראשונה היא הנסיקה האזורית של תנועות אסלאמיסטיות שאתגרו את המשטרים הערביים, החל מתנועת האחים המוסלמים וכלה בארגון המדינה האסלאמית (דאעש), שעוררה דאגה גדולה בארמון המלוכה בריאד. רבים בקרב הציבור הסעודי, שחונק על אותה הטפה אסלאמית ממנה התפתחו הארגונים הללו, מצאו עניין במסרים התוקפניים שלהם נגד המונרכיה הסעודית, וכך סיפקו לבית המלוכה הסעודי תזכורת נוספת לכך שהוא אינו יכול לשלוט באסלאמיסטים בשעה שהוא כה תלוי באסלאם כלגיטימציה פוליטית. יתרה מזאת, הקיצוניות והברוטאליות של דאעש, שעוררו זעזוע אזורי ועולמי, יוחסו לעיתים רבות לדוקטרינה הוואהבית של סעודיה.¹² הלאומיות הסעודית החדשה עונה לשני האתגרים הללו: היא מציעה לציבור הסעודי רעיון קולקטיבי להזדהות עימו כאלטרנטיבה לאסלאם, ובכך מפחיתה את הצורך של בית המלוכה בלגיטימציה דתית. שנית, היא יוצרת הבחנה ברורה בין הערכים הסעודיים לאלו של דאעש - בעוד שדאעש מנפץ מונומנטים קדם-אסלאמיים, הסעודים מכבדים ומשמרים אותם.

התפתחות נוספת שהעלתה את הצורך באינטגרציה לאומית הייתה התפרקותן של מספר מדינות ערביות בעקבות מחאות "האביב הערבי", שגם בה המשטר הסעודי צפה בחשש. "האביב הערבי" הוכיח ששלטון אוטוריטרי וכפיית ההגמוניה התרבותית של האליטה השלטת אינם מספיקים לבדם כדי לבלום התקוממות עממית נרחבת.¹³ לכן, הלאומיות הטריטוריאלית הסעודית החדשה מכלילה את כלל יושבי הממלכה, כולל קבוצות שנדחקו לשוליים בידי ההגמוניה של נג'ד, כגון אזור החיג'אז הקוסמופוליטי יחסית, ואפילו המיעוט השיעי, שבהשפעת הוואהביה הודר לחלוטין מהזהות הסעודית ה"מסורתית".¹⁴

¹⁰ Eman Alhussein, "New Saudi Textbooks Put Nation First," *The Arab Gulf States Institute in Washington*, October 19, 2019.

¹¹ זאהי חואס, "אל-סעודיה... את'אר מא קבל אל-אסלאם", אל-שרק אל-אוסט, 21 במרץ 2019.

¹² פרידמן, "התגבשות לאומיות בסעודיה".

¹³ שם.

¹⁴ Jeffrey Goladberg, "Saudi Crown Prince: Iran's Supreme Leader 'Makes Hitler Look Good'," *The Atlantic*, April 2, 2018.

המנוע השלישי שמאחורי הלאומיות החדשה הוא מאמציו של בן סלמאן לרכז בידיו את הכוח הפוליטי בסעודיה על מנת להבטיח את ירושת הכתר, ובהמשך, למנוע התנגדויות אפשריות למלכותו העתידית. בהקשר זה, שיח הזהויות המקומיות של הקהילות השונות בסעודיה - המבוסס על נרטיבים המפארים את אילנות היוחסין וההיסטוריה השבטית הנבדלת שלהם - הוא למעשה אחד ממרחבי השיח היחידים בסעודיה שנתרו מחוץ לשליטת המדינה.¹⁵ הלאומיות הסעודית החדשה מבקשת למחוק את הזהויות המקומיות הללו ולהחליפן בנאמנות אחת למדינה, אשר שואבת את הלגיטימציה שלה ממורשת פוליטית שקדמה לאותם שבטים.

אם כך, הלאומיות של בן סלמאן היא שלב מפותח יותר מהלאומיות של המלך פיצל. במקום להסתפק בהפצת ההגמוניה של בית אל-סעוד והוואאביה כבסיס לשלטונה הפוליטי של זו בממלכה, תהליך הבניית הלאום הנוכחי מבקש ליצור אומה סעודית לכל דבר, הנגזרת מסמלים ואתוסים הפרושים בכל רחבי הממלכה ואינם כפופים לפרשנות אסלאמית כלשהי, אלא קודמים לאסלאם. זו לאומיות המבקשת להמיר את הנאמנות הנוודית המסורתית של האוכלוסייה הסעודית, המבוססת על קשרי דם, בנאמנות לטריטוריה המשותפת, וכך לטשטש את ההטרורגניות החברתית בממלכה - מטרה שהדומיננטיות הדתית של הוואאביה לא הצליחה להשיג.

מחד, הלאומיות החדשה נזהרת שלא לדחוק לגמרי את האסלאם מהנרטיב הלאומי ומותירה את הדת המוסלמית כמרכיב בזהות של האזרח הסעודי. מאידך, הצבתה של תקופת הג'אהליה - הידועה לשמצה במסורת המוסלמית - כחוט המקשר של האומה הסעודית, וכן הקצב המואץ במיוחד בו מונחלת הזהות הלאומית החדשה, מעלים את הסיכוי למחאה ותגובות נגד. ככל שהסיכון גבוה, כך גם התועלת האפשרית; השרשה מוצלחת של זהות לאומית המאחדת את האוכלוסייה הסעודית תחת תחושת שייכות ופטריוטיות לאדמה - ובכך מבטלת את הצורך של המונרכיה הסעודית בלגיטימציה של הממסד האסלאמי - תהא אמצעי רב עוצמה בידיו של יורש העצר כדי לסחוף את הציבור הסעודי אחר החזון השאפתני שלו לעתידה של הממלכה.

הדעות המובעות בפרסומי מרכז משה דיין הן של המחברים בלבד.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.

---

¹⁵ Samin, *Of sand or soil: Genealogy...*, 202.